

Millî Mücadele’de Doğu Cephesi

Kafkas Cephesi veya diğer ifadeyle Doğu Cephesi, Birinci Dünya Savaşı’nda Türk ordusunun ilk büyük askerî harekâtına sahne olmuştur. Köprüköy saldırıları ile durdurulan Rus ilerleyişi, Enver Paşa’nın yoğun kış şartları altında başlattığı ileri harekâtla sona erdirilmek istenmiş ancak bu teşebbüs sonu hüsrarla bitecek yenilgiler zincirinin ilk halkasını oluşturmuştur. Erzurum, Trabzon, Muş, Bitlis birer birer Rusların işgaline uğrayınca, bölgede yaşayan ve öteden beri Ruslarla işbirliği içinde bulunan Ermenilerin Türk ve Müslüman halka karşı baskı ve sindirme hareketlerinde bir artış olmuştur. Rusya’da baş gösteren 1917 Bolşevik İhtilali’nin ardından Doğu Cephesi’ndeki askerî harekât durma noktasına gelmiş ve 3 Mart 1918 tarihinde yapılan Brest-Litovsk Antlaşması ile Ruslar bölgeden çekilmiştir. 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi ülkede derin bir karamsarlık ortamının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Mütarekenin 11. maddesine göre Türk ordusu, Kafkasya ve İran’ı boşaltarak 1878 tarihinde yapılan Berlin Antlaşması’yla tespit edilen sınıra çekilecekti. Mütarekenin 24. maddesine göre ise, Doğu Anadolu vilayetlerinde bir karışıklık çıkması durumunda İtilaf Devletleri istedikleri yerleri işgal edebileceklerdi.

Mondros Mütarekesine uzanan süreçte cephelerdeki çözümlerden, orduların ihtiyaçlarının karşılanamayışından ve diğer sebeplerden dolayı bir kısım orduların lağvedilmesi gündeme gelmişti. Nitekim 21 Ekim 1918’de Şark Orduları Grubu Karargâhı ile 1. Kafkas Kolordusu lağvedilmiştir. Harbiye Nezareti 27 Ekim 1918’de de İslam Ordusu ve Kuzey Kafkas Komutanlığı’nı kaldırmıştır. Mütarekenin imzalandığı sırada karargâhı Bakü’de bulunan Kafkas İslâm Ordusuna bağlı 15. Tümen Petrowsk’ta, 36. Kafkas Tümeni de Bakü’de konuşlandırılmıştır. Ahmet İzzet Paşa’nın emri ile Kafkasya’daki kuvvetlerimiz hudut gerisine çekilirken, Osmanlı Devleti “*elviye-i selase*”nin (Kars, Ardahan, Batum), kendi hudutları dâhilinde kalmasını planlamıştı. Bu plana göre Türk ordusu, Brest-Litovsk antlaşmasıyla kazanılan yerler dışında ele geçirdiği bölgelerden çekilecekti. Hâlbuki İtilaf Devletleri, Bolşeviklerle yapılan Brest-Litovsk antlaşmasını kabul etmiyorlar; Mondros Ateşkes Antlaşması hükümleri gereğince elviye-i selase’nin hemen boşaltılmasını istiyorlardı.

Mütarekeyi takip eden günlerde Kafkasya ve Doğu Anadolu bölgesinde bulunan IX. Ordu ve komutanı Yakup Şevki Paşa mütareke hükümlerini uygulamakta pek ağır davranıyor; bölgeyi müttefiklerin istediği kısa zaman içinde boşaltma talebi karşısında direniyordu. Nitekim Paşa’nın bu davranışı İngilizleri sinirlendirmiş, Osmanlı Devleti’ne baskı yapmalarına sebep olmuştur. İngilizler ihmali görülen kötü niyetli zabıt ve memurların (!) şiddetle cezalandırılmalarını Harbiye Nezareti’nden isterken; Harbiye Nezareti ise, üst düzey komutanları asla suçlu olarak kabul etmediğini ifade ettiği gibi, gecikme sebeplerini iklim ve arazi şartları ile İtilaf Devletleri’nin yerine getirilmesi imkânsız birtakım isteklerine bağlıyordu. Bu arada İngiliz yetkililerle Osmanlı hükümeti arasında yazışmalar devam ederken İngilizler, 19-24 Aralık 1918 tarihlerinde Batum’u işgal ettiler. Bir oldu bittiye getirilerek sonuçlanan bu işgal hareketini kabul etmediği gibi, elviye-i selase’yi kendi toprağı sayan Osmanlı hükümeti, bundan dolayı bu bölgedeki askerî kuvvetleriyle memur ve jandarmasının görevleri başında kalmalarını bildirmişti.

Osmanlı hükümetinin bu diplomatik girişimleri sonunda İngilizler, Batum’dan askerini çekmiş, fakat bu defa şehrin idaresi çeşitli milletlerden kurulu bir heyetin eline bırakılmıştır. Bu hadise ile elviye-i selase’deki Osmanlı yönetimi ortadan kaldırıldıktan sonra, Osmanlı memur ve askerinin Batum’dan dönmelerine izin verilmiştir. Fakat bu memur ve askerlerin memleketlerine dönmeleri, ulaşım ve iklim koşullarından dolayı güçlkle yapılabilmektedir. Mondros Ateşkes Antlaşması’nın imzalandığı sırada Kars’ta bulunan IX. Ordu, 11. Kafkas Tümeni ile Hoy’da, 9. Kafkas Tümeni ile Kamarlı (Erzincan’ın güneyi)’da, 12. Tümen ile Serdarâbât’ta (Erivan’ın batısı), 36. Tümen ile Gümrü’de, 3. Kafkas Tümeni ile

Ahıska'da ve 10. Kafkas Tümeni ile Batum'da bulunuyordu. Ateşkes şartlarını ileri süren İngilizlerin, Osmanlı Hükümeti'ne yaptıkları baskılar sonunda IX. Ordu, 1877-1878 Osmanlı-Rus sınırına çekilmek zorunda bırakıldı. Bu suretle Kars, Ardahan ve Batum boşaltılarak, IX. Ordu Erzurum'a alındı. Osmanlı Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, Doğu'daki işlerin görüşülüp bir karara varılması için IX. Ordu komutanı Yakup Şevki Paşa'yı memur etti. Bunun üzerine Paşa, 7 Ocak 1919 tarihinde Kars'ta İngiliz generali Walker ile buluştu; bu buluşmada İngiliz generali isteklerine uyulduğu takdirde Kars ve Ardahan'da kalan 13.000 civarındaki Türk askerinin iaşesinin temin edilebileceğini bildirdi. Adı geçen generalin isteklerine göre, Kars şehri İngilizler tarafından işgal olunup Ermenilere bırakılacak, üç sancakta bulunan Türk kuvvetleri 25 Ocak 1919'da buldukları bölgeleri tamamen boşaltmış olacaktı.

Öte yandan, İngilizlerin Türk ordusunun iaşesini temin edecekleri hususunun ise tamamen bir safsatadan ibaret olduğu bir müddet sonra anlaşılacaktı. Nitekim Türk ordusu, mütarekenin imzalanmasını takip eden aylarda tekrar I. Dünya Harbi'nin o çetin şartlarında olduğu gibi, iaşe sıkıntısı ve iklimle mücadeleye devam etmek durumunda kalmıştı. Bu gelişmeler olurken Türk ordusunun gündün güne daha da kötü duruma düşeceğini hesap eden İngilizlere karşı, IX. Ordu komutanı Yakup Şevki Paşa elindeki sınırlı imkânlarla mukavemet etmeye kararlı olduğunu ifade etmekte idi. Yakup Şevki Paşa, 1919 yılı başında Osmanlı Genelkurmayından aldığı son emir üzerine mümkün olduğunca ağır bir geri çekilme ile IX. Ordu'yu Erzurum'a nakletti. Paşa, geri çekilme esnasında hem IX. Ordu'nun hem de geride bıraktığı millî teşekküllerin ihtiyaçlarını da dikkate alarak malzeme, silah ve teçhizatını buna göre tanzim etti. Yakup Şevki Paşa'nın bu geri çekilme harekâtı tam manasıyla bir taktik geri çekilme idi, yani düşmana karşı en iyi savunma yapabileceği mekâna kadar birliklerine hiçbir zayıf verilmemesiyle onları memleket içine çekme hareketi idi. VI. Ordu komutanı Ali İhsan Paşa ise, yaptıkları telgraf görüşmelerinden hareketle Yakup Şevki Paşa'nın mütareke şartlarına cephe almak istemediğini, pasif davrandığını ve *"ahvâle intizâr edelim"* şeklinde baştan savma cevaplar vererek düşmana karşı mukavemetten yana olmadığını ifade etmektedir. Halbuki, Yakup Şevki Paşa'nın, Ali İhsan Paşa'ya bu yolda cevaplar vermesi İngiliz istihbaratına bilgi sızdırılmaması endişesinden kaynaklanıyordu. Böylece VI. Ordu komutanı Ali İhsan Paşa'nın Yakup Şevki Paşa ile iş birliği yaparak Şark vilayetlerini işgalden kurtarılması fikri VI. Ordu gibi, IX. Ordu'nun da lağvedilmesi üzerine düşünceden uygulamaya geçirilemedi. IX. Ordu Şubat-Mart aylarında Şark Vilayetlerinin tahliyesi ile meşgul olduktan sonra, diğer Osmanlı orduları misali 3 Nisan 1919'da lağvedildi ve bu ordudan geriye sadece Erzurum'da 15. Kolordu kaldı. 15. Kolordu'nun 3. Kafkas tümeni Tortum'da, 12. tümeni Horasan'da, 9. Kafkas tümeni Erzurum'da ve 11. Kafkas tümeni de Van civarında konuşlandırıldı.

Kâzım Karabekir Paşa 15. Kolordu Komutanlığı'na tayin edildiği sırada Yakup Şevki Paşa İstanbul'a çağrıldı. Yakup Şevki Paşa'nın İstanbul'a çağrıldığı sıralarda yöre halkı Erzurum'da kalarak başlatacakları mücadelede başarılarına geçmelerini talep etmiş; paşa ise dönmesi yolunda kesin emir aldığını ve üstelik rahatsızlığından dolayı gitmek durumunda kaldığını ifade ederek kendisini mazur görmelerini istemişti. Yakup Şevki Paşa'nın İstanbul'a gidişi ile Ali İhsan Paşa'nın VI. ve IX. orduları birleştirerek işgallere karşı başlatmak istediği planları uygulamaya konulamadı.

Yakup Şevki Paşa, Millî Mücadele hareketine iyimser bakışından dolayı İstanbul'da uzun süre açıkta kaldı, bilahare İngilizlerin şüphesi üzerine 21 Nisan 1920 tarihinde tutuklanarak Malta Ada'sına sürüldü. Yakup Şevki Paşa, 1921'de İngilizlerle yapılan esirlerin mübadelesi antlaşmasından sonra Anadolu'ya gelerek Millî Mücadele hareketini yürütmekte bulunan öğrencilerinin arasına katıldı. IX. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa, Kars bölgesindeki Türk ordusu birliklerinin mümkün olduğunca 1914 sınırına çekilmesini ordunun ihtiyaçlarını temin etmek gerekçesiyle geciktirmiştir. Türk ordusunun çekildiği yerlerde düzeni kurmak isteyen Ermeniler hemen harekete geçmişlerdir. Yakup Şevki Paşa'nın teşvikleriyle Kars'ta *"Millî İslâm Şûrâsı"* kurulmuş ve ardı ardına düzenlenen kongrelerle bölgenin Türk yurdu olduğu

tezi işlenmiştir.

17 Ocak 1919 tarihinde toplanan Büyük Kars Kongresi'nden sonra, başında Cihangir-zade İbrahim'in bulunduğu Cenubî Garbî Kafkas Hükümeti kurulmuştur. Ancak bu hükümet uzun ömürlü olamamış, İngilizler Kars'ı işgal ederek bu oluşuma son vermişler, ilgilileri de tutuklatıp Malta'ya sürgüne göndermişlerdir. Komutanlığına Kâzım Karabekir Paşa'nın atandığı 15. Kolordu, 1919 yılı Nisan başından itibaren karargâh olarak Erzurum şehrine konuşlanmıştır. Kolorduya 3, 9, 11 ve 12. tümenlerle Erzurum Müstahkem Mevki Komutanlığı bağlanmıştır. Kolordu, ülkenin asayiş durumu ve jandarma birliklerindeki eksiklikler göz önünde tutularak yeniden düzenlenmiştir. Bu sırada kolordunun subay ve erlerinin moral ve eğitim durumları çok iyi ve insan mevcudu 16.000 bin civarında idi. Kolordu'nun en zayıf tarafı ise, lojistik destek unsurları bakımından yetersiz bir durumda bulunmasıydı. 15. Kolordu'nun cephesi karşısında Ermeni ve Gürcülerle Kafkasya'daki İngiliz Kuvvetleri bulunmakta ve onlarla temas devam etmekteydi. Bu durum Millî Mücadele'nin başlarına, yani 1920 yılının ilk günlerine kadar sürüp gitti. Türk Ordusu'nun buraları boşaltmasından sonra Ermenilerin o çevrede yaşayan Türklere karşı, büyük bir katliama girişmesi muhakkaktı. Bu katliamı bir parça önleyebilmek için, Ermeni tehdidi altındaki Türk ve Müslüman ahali yer yer Kuvâ-yı Milliye benzeri yerel şurâ örgütlerini kurmuşlardı. Ancak Osmanlı Hükümeti ateşkes hükümlerine uymak zorunda olduğundan 15. Kolordu'nun, Ermeni saldırıları karşısında nasıl hareket edeceğine dair bir planı yoktu.

9.Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkınca gördüğü durum karşısında yerel bir savunma planı tasarlamıştı. Ermenilerin doğrudan saldırıya geçmesi ihtimali karşısında, 15. Kolordu Komutanlığı'na verilen direktifte, önce Rum saldırısı karşısında alınacak tedbirler açıklanıyordu. Ayrıca, "bu hareketle birlikte, Ermeni ve Gürcüler de saldırıya geçerse bunlara karşı, Kuvâ-yı Milliye usulünde savunma muharebeleri planlanacaktır" deniliyordu. III. Ordu müfettişliğinden azledildikten sonra, Kuvâ-yı Milliye'nin liderliğini üstelenen Mustafa Kemal Paşa, Temsil Heyetinin kuruluşuyla birlikte Anadolu'daki orduyu kendi kontrolü altında tutmaya çalışmıştı. 1919 yılı Kasım ayında Sivas'ta yapılan kumandanlar toplantısında güneydeki millî kuvvetlerin organizasyonu da düşünülerek birtakım düzenlemelere gidilmişti. Bu düzenlemeye göre doğuda Karabekir Paşa, batıda Ali Fuat (Cebesoy) Paşa bulunacaktı. Doğu ve batıda bu düzenlemeleri gerçekleştiren Mustafa Kemal Paşa, böylece ordunun desteğini arkasına almış, askerî gücü kendi kontrolü altında tutmayı da başarmıştı.

Temsil Heyeti tarafından, 9 Aralık 1919 tarihinde bütün kolordu ve birlik komutanlarına gönderilen yazıda, yapılacak olan seferberlik planı açıklanmakta idi. Bu plana göre, Rumeli ve Anadolu'da bulunan bütün kolordu (toplam 20 kolordu) ve birlikler seferber duruma getirilecekti. Millî ordu veya millî müfrezeler Amasya Protokolü'nün ardından Harbiye Nazırı Mersinli Cemal Paşa'nın yardım ve gayretleri ile silahlandırılmaya, gerekli konularda desteklenmeye çalışılmıştı. Bu sırada Şark, Garp ve Cenup cepheleeri taksimatına gidilmişti. Muhtemel gelişmeler karşısında Mustafa Kemal Paşa, kolordulara 9 Ocak 1920 tarihinde gönderdiği şifre telgrafında seferberlik meselesini anlatmış; Anadolu Genel Komutanı olarak kendilerine bağlanmaları lüzumunu hatırlatmıştı. Böylece Anadolu'da teşkili düşünülmekte olan ordunun kime bağlı bulunacağı meselesi de Mustafa Kemal Paşa'nın bu hatırlatmaları ile ifade edilmiş oluyordu.

Doğu Cephesi için Mustafa Kemal Paşa'nın asıl endişesi İtilaf Devletleri'nin doğuda Bolşeviklerle irtibat kurmanıza engel olmak üzere Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan üzerinde bir blok oluşturarak ülkemizin dışa açılmasını tamamen engelleyerek yıkmak düşüncesinde olduklarıdır. Bunun için Doğuda, vakit kaybetmeden bir taarruzu başlatarak Bolşeviklerle bağlantının kurulmasını istiyordu. Böylece Bolşevikliğin İtilaf Devletleri zümresine karşı bir tehdit silahı olarak kullanılması düşünülüyordu. Bu amaç Mustafa Kemal'in 6 Şubat 1920'de 15. Kolordu

Komutanlığı'na gönderdiği bir yazıyla, taarruz planı hakkındaki düşünce ve direktiflerini bildirmişti. Yazıda genel siyasi durum açıklandıktan sonra: "1- Doğu Cephesi'nde resmî veya gayr-ı resmi seferberlik yapılması, 2- Yeni Kafkas Hükümetleriyle, özellikle Azerbaycan ve Dağıstan gibi İslam hükümetleriyle acilen temasa geçilerek TBMM Hükümeti'ne karşı tutumlarının öğrenilmesi, 3- Ülke içinde teşkilatın kuvvetlendirilmesi, silah, cephane ve malzemenin teslim edilmemesi, hatta bu konuda gerekirse silah kullanılması" isteniyordu. 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgalinin ardından Temsil Heyeti adına Mustafa Kemal Paşa imzasıyla, kolordu kumandanları ve valiliklere hitaben yazılan yazıda Ankara'da bir kurucu meclisin toplanmasına ve bu meclis üyelerinin seçiminde uygulanacak esaslara ilişkin görüşler belirtilmiştir. Bu sırada Temsil Heyeti'ne bir telgraf çeken Kâzım Karabekir Paşa da İstanbul'dan gelecek mebuslara ilave olarak, seçimlerle tespit edilecek mebusların katılımı sonucu millî meclisin Ankara'da toplanmasının uygun olacağını bildirmişti. Gerçi Karabekir Paşa'nın bu değerlendirmesinden bir gün evvel Temsil Heyeti de aynı doğrultuda bir karar almıştı. XV. Kolordu Komutanı Karabekir Paşa Temsil Heyeti'ne gönderdiği telgrafında ayrıca, anayasanın ve seçim kanununun açık hükümleri karşısında kurucu meclis toplanamayacağı, milli meclisin toplanmasının uygun olacağını belirtmekte idi. Ankara'da TBMM'si açıldıktan sonra, Kuvâ-yı Milliye'nin düzenli bir şekilde yönetilmesi, mali bakımdan da meclise bağlı tutulması fikri güçlenmişti. Nitekim Meclis, 16 Mayıs 1920'de bir karar çıkararak Kuvâ-yı Milliye'yi Millî Müdafaa Vekâleti'ne bağlıyor, iâşe ve ikmalinin hükümetçe karşılanması gerektiğini kabul ediyordu.

Kuvâ-yı Milliye'den düzenli orduya geçiş hareketi TBMM'nin açılmasından önce Güney Cephesi'nde başlatıldı; bilahare Batı Cephesi'nde devam etti. Şark Cephesi'nde bir düzenlemeye ihtiyaç olmadığı dikkati çekmekte idi. Bu gelişmelerden sonra Kâzım Karabekir Paşa, Mayıs sonu ya da Haziran başı olmak üzere, Ermenilere taarruz edilmesini Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne önerdi. Konu hükümette görüşüldükten sonra Meclis'ten bu hususta müsaade alınmasına karar verildi. Meclis'in gizli oturumunda bu yetki hükümete verilince, hükümet 6 Haziran 1920'de Kolordu Komutanı'na askeri hazırlık yapması ancak hiçbir siyasi girişimde bulunmaması emrini verdi. Bu gelişmeler olurken Rus ordusunun, Menşevik Ermenistan ve Gürcistan'ı da sovyetleştirme niyetinde olduğu ortaya çıkınca; Kars, Ardahan ve Batum'un Rusların eline geçebileceği endişesi üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi, Ermenistan'a taarruz kararı aldı. Bu karar üzerine 9 Haziran 1920'de doğu vilayetlerinde seferberlik ilan edilerek 15. Kolordu Kumandanlığının adı "Doğu Cephesi Komutanlığı" olarak yeniden adlandırıldı. Bölgedeki bütün kuvvetler, Kâzım Karabekir Paşa'nın emrine verildi. Gerekli hazırlıkları tamamlayan Kâzım Karabekir Paşa, 23 Haziran'da Ermeniler üzerine yürümeyi kararlaştırmış; ancak TBMM hükümeti kendisine, Rusların Ermeniler lehine bir harekete girişebileceği endişesini göz önünde bulundurarak bir süre beklemesini istemiş, hemen hareket izni vermemişti. Ancak Ermeni saldırılarının artması üzerine TBMM, 20 Eylül 1920'de aldığı bir kararla Kazım Karabekir Paşa'ya Ermeniler üzerine taarruz edilmesine izin vermiştir. Kazım Karabekir Paşa, Erzurum ve civarını Birinci Dünya Savaşı yıllarından beri en iyi tanıyan kişilerden biridir. Paşa, Ermenilerin saldırılarına çok başarılı bir şekilde karşılık vermiştir. 24 Eylül 1920'de Türk topraklarına ve masum Türklere karşı başlayan Ermeni saldırısı üzerine Türk birlikleri, 28 Eylül'de karşı taarruza geçmişlerdir. Türk birlikleri karşısında fazla bir mukavemet gösteremeyen Ermeniler geri çekilmek zorunda kalmışlar ve 29 Eylül'de Sarıkamış, 30 Eylül'de Merdenek Türk birliklerinin denetimine geçmiştir. Doğu Cephesi'nde Türk birliklerinin bu süratli hareketi karşısında TBMM temkinli hareket edilmesi tavsiyesinde bulunmuştur. Bu sırada Türk ordusu, Kafkaslardan ve özellikle de Sovyetlerden gelebilecek muhtemel tepkileri kontrol etmek için 28 Ekim 1920'ye kadar bir ay kadar Sarıkamış-Lâloğlu hattında kalmayı uygun bulmuştur. Doğu Cephesi'ndeki harekâtın bir süreliğine durdurulmuş olması Ermenileri cesaretlendirmiş, cephe hattında kimi hareketlere yeltenmelerine yol açmıştır. 28 Ekim 1920'de yeniden harekete geçen Türk ordusu, 30 Ekim'de Kars'ı Ermeni işgalinden kurtarmıştır. Kars'ın alınmasıyla birlikte Türkiye'nin doğu

sınırları güven altına alınmış ve bu bölgede Misakı Millî sınırlarına ulaşılmış oldu. Ermeni ordusu ise Türkiye'ye tehdit olamayacak şekilde imha edilmiştir. Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa, bir yandan Ermenilerin barış isteklerini Ankara'ya iletmış, öbür yandan da hangi şartlarda barışın yapılabileceğini bildiren bir belgeyi Ermenistan hükümeti yetkililerine iletmıştır. Karabekir'in isteklerini kabul eden Ermeniler bölgede daha fazla tutunamayıp geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu sırada Sovyetlere ve Amerika'ya müracaat ederek bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtulmak isteyen Ermeniler, her iki devletten de umduklarını bulamamışlardır. İlerleyen Türk ordusu, 6 Kasım'da Gümrü önlerine gelmiştir. İlerlemeye devam eden Karabekir Paşa, 7 Kasım'da Gümrü şehrini "Sulh rehinesi" olarak ele geçirmiştir. Bunun üzerine Ermeniler, Kazım Karabekir Paşa'ya başvurarak ateşkes ve sulh teklifinde bulunmuşlardır. Doğu Cephesi Komutanlığı, durumdan TBMM'yi haberdar ettikten sonra ateşkes görüşmelerine başlanmıştır. 8 Kasım'da TBMM hükümeti, Ermeni hükümetine verdiği bir notada siyasi ve askeri isteklerini bildirdi. Ancak, Ermeniler bu istekleri reddedince yeniden çatışma başladı. Taarruza geçen Ermeniler Türk ordusu karşısında kısa sürede çözülp dağıldılar. 14 Kasım'da başlatılan Türk taarruzu karşısında kısa sürede çözülp dağılan Ermeniler, 17 Kasım 1920 tarihinde ateşkes şartlarını kayıtsız şartsız kabul etmişlerdir. 18 Kasım'da başlamak üzere yedi günlük bir ateşkes antlaşması imzalanmıştır. Ancak bu sürede bir sonuca varılamadığından mütareke süresi uzatılmıştır. Bütün bu gelişmelerden sonra barış antlaşması 2 Aralık 1920 akşamı imzalanmış; 1878 yılında Berlin Antlaşması'yla kaybedilen Kars, Sarıkamış, Kağızman, Kulp ve Iğdır tekrar Türkiye'ye bağlanmıştır. Ermenilerden ele geçirilen çok miktardaki silah ve cephane de Batı Cephesi'ne gönderilmiştir. Gümrü Antlaşması uzun yıllardan sonra Türkiye'nin "galip" sıfatıyla imzalayabildiği ilk antlaşma olması hasebiyle önem taşımaktadır. Antlaşmaya Türk Hükümeti adına 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum Valisi Hamid Bey ve Erzurum Milletvekili Süleyman Necati Bey; Ermenistan adına da eski Başbakan Aleksander Hatisiyan başkanlığındaki bir heyet katılmıştır. Antlaşmanın kimi önemli maddeleri şöyledir:

-Türkiye ile Ermenistan arasındaki hudut (aşağı Kara suyun döküldüğü yerden başlayarak, Aras ırmağı Kekeç Kuzeyine dek Arpaçay'ı daha sonra Karahan Deresi -Tiğnis batısı- Büyük Kımlı doğusu-Kızıлтаş-Büyük Akbaba dağı) çizgisinden oluşur.

-Ermenistan'da askerlik kaldırılmış, yalnız jandarma görevi yapmak kaydıyla 1500 kişilik bir gönüllü kuvvet ile sekiz top ve 20 makineli tüfek bulundurmasına izin verilmişti.

-Türkiye'nin tamamen insanı sebeplerden dolayı Ermenistan'dan savaş tazminatı istemeyeceği belirtilmiştir.

-Ermeni Hükümeti Sevr Antlaşması'nı tümüyle yok sayarak, Avrupa'da Emperyalist hükümetler ve siyasetlerin elinde bir tahrik aleti olan temsilcilerini hemen geri çekmeye söz veriyordu.

-Ermenistan toprakları üzerinde yaşayan Müslüman halkın haklarını korumak ve onların dinsel ve kültürel özellikleri içinde gelişmelerini sağlamak için, sosyal biçimde örgütlenmelerini, müftülerin doğrudan doğruya Müslüman toplum tarafından seçilmesini ve yerel müftülerin seçecekleri başmüftünün memurluk görevinin Türkiye Büyük Millet Meclisi Şer'ye Vekâleti'nce onaylanmasını kabul ederek yükümlenir.

-İşbu antlaşmanın bir ay içinde onaylanarak, onaylanmış örnekleri Ankara Hükümeti'ne verilecektir deniliyordu. Antlaşma ile 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşıyla kaybedilmiş olan Artvin, Posof, Savşat, Çıldır, Kars, Iğdır, Tuzluca, Sarıkamış ve Oltu yeniden ana vatan topraklarına katıldı. Ayrıca üçüncü maddeden de anlaşılacağı üzere daha önceden de var olan fakat Mondros Mütarekesi ile Batılı Devletlerin de tam desteği alınarak ortaya konulan "Büyük

Ermenistan" hayaline son verildi ve Ermenistan Türk toprakları içinde kalan yerlerin hiçbirinde Ermeni nüfusunun çoğunluğu oluşturmadığını onaylamış oldu.

Doğu Cephesi'nde Ermeni sınırı emniyete alındıktan sonra Gürcistan sınırında yeni düzenlemeler yapılması gerekiyordu. Artvin ve Ardahan dolayları ise 1917'den sonra kurulmuş olan Gürcistan'ın denetiminde idi. Kazım Karabekir Paşa, Gürcü hükümetine 19 Şubat 1921 tarihinde verdiği bir ultiमतomla Ardahan ve Artvin'in boşaltılmasını istemiştir. Bu sırada kuzeyden gelen Sovyet tehdidi altında bulunan Gürcüler Karabekir Paşa'nın ultiमतomuna kayıtsız şartsız uymak zorunda kaldılar. Bölgeden geri çekilen Gürcü birliklerinin yerine 23 Şubat 1921 tarihinde Türk birlikleri Ardahan ve Artvin'e girmiştir. Türk ordusu boşaltılan yerlerde kısa sürede asayişi sağlamış ve TBMM hükümetinin otoritesini tesis etmiştir. Bu sırada Türk ordusu 11 Mart 1921 tarihinde Batum'u da almış, ancak Moskova Antlaşması ile Batum Sovyetlere bırakıldığından 28 Mart 1921 tarihinde Türk birlikleri tarafından şehir tahliye edilmiştir. Sovyetlerin kısa sürede Kafkaslarda denetimi ele geçirmesi üzerine eski antlaşmaların yerini tutmak üzere yeni Sovyet idareleriyle 13 Ekim 1921 tarihinde Kars Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma, bir yerde Gümrü ve Moskova antlaşmalarının teyidi şeklindeydi. Böylece Türkiye'nin doğu sınırları, TBMM hükümetinin çıkarlarına uygun bir biçimde tespit edilmiş oluyordu. Doğu Cephesi'nde güvenlik tam olarak sağlandıktan sonra bölgedeki bir kısım birlikler Batı Cephesi'ne kaydırılmış ve 1922 yılında yapılacak olan Büyük Taarruz harekâtına gereken destek sağlanmıştır.

Zekeriya TÜRKMEN

KAYNAKÇA

BOA.DUİT., Ds: 77-3, F: 45.

ÇAKMAK, Mareşal Fevzi, **Büyük Harpte Şark Cephesi Harekâtı**, Ankara 1936.

Gn.Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 23, Ds: 91, F: 34.

Gn.Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 23, Ds: 91, F: 34.

Gn.Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 28, Ds: 109(101), F: 1-2.

Gn.Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 28, Ds: 109(101), F: 1-2.

Gn.Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 5, Ds: 22, F: 16-2.

Gn.Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 5, Ds: 22, F: 16-2.

Gn.Kur. ATASE Arşivi: 4-8065, Kls: 239, Ds: 20, F: 10, 10-1.

Gn.Kur. ATASE Arşivi: 4-8065, Kls: 239, Ds: 20, F: 10, 10-1.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, S 41, Eylül 1962, Vesika: 972-973.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, S 41, Eylül 1962, Vesika: 976-980.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, S 54, 1965, Vesika nr: 1235.

KARABEKİR, Kâzım, **İstiklâl Harbimiz**, Yay. Hz. Faruk Özerengin, İstanbul 1990.

ÖZTOPRAK, İzzet, "Düzenli Ordunun Kuruluşu", **İkinci Askerî Tarih Semineri Bildiriler**, Ankara 1985, s.266.

SABİS (Paşa), Ali İhsan, **Harp Hatıralarım, İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri**, C. V-VI, İstanbul 1993.

TBMM. ZC., C.I, s. 470-474.

TÜRKMEN, Zekeriya, **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması**, Ankara 2001.

TÜRKMEN, Zekeriya, **Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal (Ekim 1918-Ocak1920)**, Ankara 2002.

22/07/2024 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/milli-mucadelede-dogu-cephesi/?pdf=3935> adresinden erişilmiştir